

“מים חיים” לשאלת טבילת נשים עם מוגבלות

אב תשע"ד, אוגוסט 2014

הרבנית ד"ר מיכל טיקוצ'ינסקי

שו"ת 4

”מים חיים”

לשאלת טבילת נשים עם מוגבלות

הרבנית ד"ר מיכל טיקוצ'ינסקי

Handicapped Accessibility and the *Mikveh*
Rabbanit Dr. Michal Tikochinsky

התצלום על העטיפה: *Water in Woman's Hand*, Danil Chepko, www.Dreamstime.com

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשרר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), תשע"ד
נרפס בישראל, 2014

המכון הישראלי לדמוקרטיה
רח' פינסקר 4, ת"ד 4072, ירושלים 9104602
טל': 02-5300888
אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:
החנות המקוונת: <http://tinyurl.com/idi-store>
דוא"ל: orders@idi.org.il
טל': 02-5300867 ; פקס: 02-5300800, 1-800-20-2222
כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חינם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

הדברים המתפרסמים במסמך זה אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

תקציר

הקשיים העיקריים בטבילת נשים עם מוגבלות קשורים בעיקר לשני היבטים: (1) ההיבט הטכני של טבילה בכור מים שהגישה אליו היא באמצעות מדרגות; (2) ההיבט של כבודן ופרטיותן של הטובלות.

אחת הבעיות בישראל היא מיעוט המקוואות המצוידים במעלון שאמור להוריד את האישה אל בור הטבילה. ובכל מקרה, למעלון יש חסרונות תפעוליים ועלות הקמתו גבוהה. כך או כך, נוצר מצב שמחייב את הטובלת לטבול בסיוע צמוד, החושף אותה לעיניים זרות. רוב בני האדם אינם מהגישים בנוח במצב כזה, ונשים עם מוגבלות ועיוותים גופניים לא כל שכן. החובה להכיר בשיקולים המגוונים של כבוד האישה הטובלת מונחת אפוא ביסוד הדיון שלפנינו.

א. מוצע לבדוק את אפשרויות התכנון המבני של המקווה ולייצר פתרון אדריכלי זול וקל לביצוע, גם במחיר של ויתור על הידורים וחומרות.

ב. מומלץ ליצור כעין אמבט בצד המקווה, מחובר אליו, כך שמי האמבט ישיקו למי המקווה.

ג. כפתרון לקושי להיחשף בטבילה מוצעת טבילה בחלוק. את הפתרון הזה יש לשקול כאפשרות קבילה לכל אישה החפצה בכך אשר חשה צורך בפרטיות בנוכחות הבלנית.

שלום מיכל,

אני אישה בעלת נכות רפואית המרותקת לכיסא גלגלים, ואיני מסוגלת ללכת בכוחות עצמי. עם זאת, בזכות רצון עז ומוטיבציה גבוהה הצלחתי לגבור על המוגבלות שלי במובנים רבים. בפועל אני מתמודדת עם מה שנדרש לי בחיי היום-יום בכוחות עצמי, בעזרת כוח הזרועות, וכמעט שאינני נזקקת לסיוע. בשעה טובה נישאתי, ואני מעוניינת לחיות עם בעלי בטהרה, אף שאיננו שומרי תורה ומצוות. לצערי, גיליתי כי המאמצים הנדרשים ממני כדי למלא את שאיפתי זו הם מעל לכוחותיי. באזור שבו אני מתגוררת אין מקווה נגיש עם מעלון המוביל לתוך המקווה. במרחק מסוים מאזור מגורינו יש מקווה כזה, אך הוא אינו מתוחזק כראוי ולא אטבול בו בשום אופן. על מנת שאוכל להגיע למקווה טהרה נגיש וראוי איאלץ לנסוע למרחק רב, וגם כך כל ניידות כרוכה אצלי בקשיים. אני מבקשת לדעת אם יש בעבורי פתרונות טבילה שאינם מחייבים אותי להידרש לטבילה באמצעות מעלון.

זאת ועוד, העיוות הגופני וההיזקקות לסיוע של נשים בטבילה מביישים ומביכים אותי, בפרט מפני שאני נדרשת לטבול ללא בגדים – האם ישנו פתרון הלכתי לבעיה זו?

התשובה לשאלה זו שהגיעה אליי מורכבת, ובחרתי להשיב עליה במאמר המְלָבֵן את סבך הבעיות ההלכתיות הכרוכות בה. הפתרון במקרה הזה אינו יכול להיות נקודתי ואישי, והוא חייב לבוא מתוך דיון ציבורי והכרעת גדולים.

זכויות אדם בהלכה ובמשפט

"חביב אדם שנברא בצלם"¹: ממושג זה נגזרת סדרה שלמה של זכויות המוקנות לאדם באשר הוא אדם. זכויות אלו, שהתורה עצמה כבר דיברה עליהן ופירטה אותן וחז"ל ניסחו כאחד מעקרונות היסוד של התורה,² זכו לעדנה בעת החדשה.³

1 משנה, אבות ג, יד.

2 ראו יהודה ברנדס, "עקרונות על בהלכה", אקדמות יח (תשס"ז), עמ' 60.

3 עד שהתנסחו למגילת הזכויות של האומות המאוחדות, וכמובן מימושן לאחר מכן בדרכים משפטיות מחייבות.

התעוררות האומות להגן על זכויות הפרט והאזרח תרמה לשינוי גדול במחשבה ובתפיסות היסודיות ביותר.⁴ השפה המשותפת שיש למקורותינו עם הרעיונות הללו הניבה שיח תורני יהודי פורה ודובבה גופי תורה רדומים, והקריאה לתיקון ולערנות לזכויות אלו גם בהלכה הפיחה חיות חדשה במקורות התורה.⁵ בד בבד נדרשת ההלכה לבחון את עצמה אל מול השיקולים התורתיים הללו.⁶ ציר המתח שמציפה השאלה שלפתחנו מתייחס למידת החשיבות של ערך כבוד האדם וצנעת הפרט ומקומו במערכת השיקולים ההלכתית הנקודתית והרחבה.⁷

טדרי הטהרה בימינו

מבנה המקווה של היום מבטא את אוסף החומרות וההידורים האפשריים ואת האתגר לצאת ידי חובת כל שיטות הפוסקים בנושא הטבילה. לשיא הגיעו הדברים בהקמת מקווה המבוסס על ארבעה מקוואות משיקים בארצות הברית על

- 4 ראו למשל אצל מי שמוזהה עם תחילת המהפכה – ג'ון לוק, **המסכת הראשונה על הממשל המדיני**, מאנגלית: שונמית ליפשיץ, תל אביב: רסלינג, 2008.
- 5 הדים להתעוררות זו אפשר לראות בספרות התורנית המקיפה העוסקת בממשקים שבין ההלכה לזכויות האדם. ראו מנחם אלון, **כבוד האדם וחירותו בדרכי הוצאה לפועל: ערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטית**, ירושלים: מאגנס, תש"ס; דניאל שפרבר, **דרכה של הלכה: קריאת נשים בתורה – פרקים במדיניות פסיקה**, ירושלים: ראובן מס, 2007; הנ"ל, **נתיבות פסיקה: כלים וגישה לפוסק ההלכה**, ירושלים: ראובן מס, 2008, בייחוד בפרק השלישי ובנספחים; יהודה ברנדס, **יהדות וזכויות אדם**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשע"ג.
- 6 כוונתי למושגים כמו "דרכיה דרכי נועם", "גדול כבוד הבריות" וכדומה. אך לא רק לאלו, אלא לביטויי ערכי האדם באיסור הלקאה המגיעה לכדי "ונקלה אחיך לעיניך"; הרעיון של "קללת אלוקים תלוי" כמושג שמכריע את אופיו של הליך התלייה; הקדמת אישה לאיש בדיני צדקה כיוון שבושתה גדולה; ועוד מקורות רבים שמעידים על מרכזיותם של השיקולים הללו בהלכה. ראו משלי ג, יז; סוכה לב, ע"א; תוספות, יבמות יז, ע"ב; תוספתא, בבא קמא פז, י; ברכות יט, ע"ב; ועוד מקורות רבים.
- 7 ערך זה עוגן בחוק יסוד במדינת ישראל – חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, התשנ"ב. על פי לשון החוק הוא שעון על היותה של מדינת ישראל מדינה יהודית נוסף על היותה דמוקרטית. וראו אשר מעוז, "ערכי יהדות ודמוקרטיה", בתוך: עמיחי ברהולץ (עורך), **דרך ארץ דת ומדינה**, ירושלים: משרד החינוך, אגף החינוך הדתי, בית מורשה בירושלים ויסודות, המרכז לליבון ענייני תורה ומדינה, תשס"ז, עמ' 47-80.

פי אוסף החומרות של כל האחרונים.⁸ כדי להבין את הרקע לכך יש לבחון בקצרה את תהליכי העיסוק בטומאה וטהרה בעולם היהודי באלפיים השנים האחרונות. מאז ימי הבית היו המקוואות מבנים חיוניים לשימוש יום-יומי לזקוקים להיטהר בהם: בני מעמד ה"חברים", שקיבלו עליהם לאכול כל סעודת חולין בטהרה,⁹ נזקקו למקוואות לצורך אכילה וסעודה; הכהנים, שהקפדה על טהרתם הייתה חלק מן השמירה על קדושת הכהונה ועבודת המקדש; וכמובן, בעלי קריין ונידות, שטבלו לטהרתם לצורך ההשתלכות בחיים עצמם. ההקפדה על הלכות טהרה ריוחה בשכבות נרחבות של החברה היהודית.¹⁰ נוכחותן של הלכות אלו בחיי היום-יום של יהודים בתקופה זו באה לידי ביטוי במיקום המקוואות באזור מרכזי בסביבת בית הכנסת ובית המדרש. הממצא הארכאולוגי מתקופה זו מאשש את שמירת הלכות הטהרה ואת קיומה בפועל של תקנת עזרא (לטבילת בעלי קריין) ומתיישב עם התיאור ש"פרצה טהרה בישראל".¹¹

הנוכחות של הלכות הטהרה הלכה ודעכה עם חורבן הבית, שהפך חלק מדרישות הטהרה ללא רלוונטיות. התהליך התמשך עד המאה הרביעית לספירה. האיסור החמור היחיד שנותר המשמר את המסורת של הטהרות כחלק מסדרי החיים הוא איסור נידה לבעלה.¹²

8 הרב מנשה קליין, שו"ת משנה הלכות, חלק ז, סימן קמז.

9 משנה, דמאי ב, ג.

10 לעניין טבילה של בעלי קריין ראו ויקרא טו, טז; ברכות כב, ע"א. כללית על ההקפדה על הלכות טהרה: ירושלמי, ברכות ג, ד, ו, ג; ברכות כב, ע"א. וראו זהר עמר, "מתי פרצה טהרה בישראל ומתי פסקה?", בד"ד 17 (אלול תשס"ו), עמ' 7-27.

11 המושג מושאל מהבבלי, שבת יג, ע"א. ראו גם יונתן אדלר, "בתי כנסת עתיקים ומקוואות טהרה: הממצא הארכאולוגי וזיקתו להלכה הקדומה", קתדרה 128 (תשס"ח), עמ' 51-72.

12 שריד נוסף להלכות טהרה מוצאים במשפחות כוהנים המקפידות שלא להוסיף טומאה על טומאתן, והם אינם נכנסים לבתי עלמין אלא בריחוק המתבקש מן הקברים. יש המקפידים בעניינים נוספים כמו טומאת ארץ העמים. טבילת בעלי קריין אף היא נשמרת בעיקר אצל חסידים. אף איסור זה, איסורה של אישה נידה לבעלה, הוא רק זכר להלכות מורכבות יותר הנובעות מטומאת נידה, שכן איסור אישה נידה לבעלה שייך לגדרי עריות ולא להלכות טומאה, מה שהצריך עיצובן מחדש לאחר החורבן ובדורות מאוחרים יותר. ראו סמדר בן דוד, "מהות ומשמעות בדיני הרחקה בנידה", גרנות 3 (תשס"ג), עמ' 189-206.

איסור הנידה נותר אפוא על כנו אף על פי שהלכות טומאה וטהרה נעדרות מן השיח ההלכתי. הסיבה לכך היא שהאיסור החמור הזה אינו נובע רק מהלכות אלו, והוא נחשב בגדר איסור עריות שחייבים עליו כרת. לפיכך הליך השינוי במעמדה של האישה הנידה המתיר אותה לבעלה נותר כמקודם, והוא מחייב טהרה וטבילה. בתחום זה עניינה של הנידה משמר דיון הלכתי תוסס בכל הקשור למקוואות. נמצא שהמקוואות של ימינו ומבניהם הם פרי ההתמקדות באיסור החמור של נידה והרצון לוודא התרחקות ממנו.

הפסיקה הרווחת נוטה להוסיף בהקפדות ולהעמיס חומרות לא רק על התהליך הפרטי והאישי של ההיטהרות, אלא גם על מבנה המקווה וכשרותו. הכלל הקובע בענייני המקוואות הרגילים הוא שככל שנהדר במקווה, כך גדל הסיכוי שהטבילה תהיה כרין. וכמו שאומר הרב קוק:

ולא בחנם התחילה המשנה דמקוואות: ״שש מעלות במקוואות״, לרמז לנו שיש לחפש בקדושת המקוה הרבה מעלות והידורים עד כמה שאפשר. ובספר חרדים¹³ כתב דכשמקיימין [שכאשר מקיימים] דבר לחומרא לצאת מידי ספק, חוץ מההידור שיש בדבר, שיוצא מספק איסור, מקיים הוא המצוות עשה של ״ובחרת בחיים״, שהפירוש הוא לבחור הדרך הברורה והודאית בענייני חיי עולם [...] וקל וחומר שראוי לעשות כן במצות ד'.¹⁴

הרב קוק מפרש את דברי המשנה ״שש מעלות במקוואות״ על דרך האגדה. משנה זו מתארת טומאות למיניהן המצריכות רמות טהרה משתנות. הרב קוק נותן להיררכיה זו משמעות רעיונית ומוסיף כי ״לא כל המקוואות שווים״. לדבריו, שומה עלינו לדאוג שהמקווה שנבנה יהיה ה״בטוח״ ביותר, כשם שבבניית בית אנו מוודאים שיסודותיו מתוקנים מבחינת המבנה ההנדסי שלהם ומסלקים כל חשש שיתמוטטו; ואם בענייני חולין ושמירת הגוף אנו מקפידים, קל וחומר שיש לנהוג כן בכל הקשור לאיסורים.

13 ספר חרדים, פרק א למניין המצוות, מצווה כ, בשם רבינו יונה.

14 שׁוׁת דעת כהן, יורה דעה, סימן קטז.

מדברי הרב קוק אפשר ללמוד גם ההפך – שהמעלות הגבוהות הן לקרושה יתרה. ואולם יש כמה מעלות במקוואות, וגם בפחותים שבהם עדיין יש מעלה. השיקול להטביל נשים במקוואות שבהם הטבילה תעלה לכל השיטות הוא פשוט וברור, אבל במקרה של נשים עם מוגבלות השיקול מתהפך. ככל שניטה לראות לנגד עינינו את צורכייהן המדויקים ונבחן את נושא טבילתן ברגישות הראויה, כן נחתור לבנות מקווה שמאזן בין צרכים אלו, שאחד מהם הוא הטהרה, ונבטיח שיותר נשים תבואנה לטבול. יש לומר באומץ שלפעמים דווקא ההקלה, ולא ההידור וההחמרה, משיגה את המטרה. ככל שנרבה במקוואות שמאפשרים טבילה ונגישים לנשים עם מוגבלות, כן תגדל הטהרה בישראל.¹⁵

מחיר ההקפדה

אם כן, ככל חומרה גם חומרות במקוואות הן "חומרות שעלולות לבוא לידי קולות", ועשוי להיות להן מחיר גבוה מדי השומט מהן את הבסיס לקיומן,¹⁶ שכן במקום שבו ההידור מונע טבילה אין לו מקום. במקרה כמו שלנו אם לא תתאפשר טבילה ברמת כשרות סבירה, יש חשש שנשים עם מוגבלות תפסקנה לטבול בכלל. השיקול הזה היה נר לרגליהם של פוסקים בכל הדורות, גם בהלכות מקוואות. וכך כותב הרב מנשה קליין ומוסיף גם משמו של החת"ם סופר:

אמנם לא אכחד מה שעל לבי שקשה עלי מאוד מאד הני שינויים במנהגי עמינו בשנים האחרונות ככל דבר בכלל ויצא לטעום טעם אחר שלא כענינו בין להקל ובין להחמיר והלואי שלא יהיה קל וחומר שתחילתו להחמיר וסופו להקל וזה לשון החת"ם סופר¹⁷ וגאון אחד קדוש יאמר לו שרצה להנהיג חומרא במקוואות והחת"ם סופר ז"ל האריך לישוב מנהג הקדמונים וכתב וזה לשונו: הארכתי

15 נשים רבות שאינן שומרות תורה מצוות היו שמחות להקפיד על הלכות טהרה. המניעה הטכנית והניסיון להימנע משפלות הם שעומדים בדרכן.

16 למושג "נמצא חומרו קולו" ראו משנה, חלה ד, ה; משנה, סנהדרין יא, ב; ועוד.

17 חת"ם סופר, יורה דעה, סימן ריד.

בכל זאת ללמד זכות על המקומות הגדולות והמהוללות שטובלים
במקואות כאלו בלי שום דוחק.¹⁸

הבעיות המתעוררות בכל הנוגע למבני המקואות אינן חדשות ואינן קשורות לעניינינו דווקא. מאז ומעולם עסקו בשאלות הלכתיות וטכנולוגיות הקשורות גם הן לנגישות האישה ולכבודה. בעיית הנגישות התעוררה, למשל, במקרה שהמקווה הותקן במקום ציבורי, ונשים רבות נרתעו מלטבול בו משום רצונן להצניע את הטבילה ובגלל הבושה שבחשיפתן; או כאשר מקום הטבילה היה מחובר לנהר, והיה חשש של שקיעה בבוץ. כאן, מעבר לבעיית החציצה, עלה החשש שהאישה לא תטבול כראוי מפחד שמא תשקע או תטבע; היו מקוואות באירופה שהיה צריך לרדת אליהם במדרגות רבות, והדבר הקשה את הטבילה וסיכן את הנשים; ועוד כהנה וכהנה. שאלות הנגישות אינן מתיישבות עם שאלות ההידורים, ובמקרים רבים נאלצו לוותר עליהם לשם הנגשת המקווה.¹⁹

מה שנכון לרוב האוכלוסייה נכון שבעתיים לאוכלוסיית נשים עם מוגבלות. המבנה הרגיל של המקווה כמות שהוא היום מציב אתגר לפני נשים אלו. מבנה זה, הכולל מדרגות של ירידה לצורך טבילה, מחייב התקנת מתקן שסייע בידי הטובלת להיכנס לתוך ברכת הטבילה. מלבד זאת רק במקרים נדירים מאוד אפשר להתקרב לברכת הטבילה ללא צורך במעבר במעברים צרים. מלבד עלותה הכספית הגבוהה של הנגשת מקוואות קיימים על ידי התקנת מתקני הרמה (מעלונים) שיובילו אנשים עם מוגבלות לתוך בור הטבילה, היא גם מצריכה שינוי בתשתיות של המקוואות: בהרחבות, בהתקנת חיבורים לחשמל, בהשתלמות בעניין השימוש בהם וכדומה. מאז עלתה המודעות הציבורית לצורכי אוכלוסיות חריגות נדונה סוגיה זו בהקשר של הקצאת תקציבים ומשאבים, ולא אחת נקבע מפתח המתייחס למספר המקוואות שיש להנגיש באזור ובטווח מסוימים ביחס

18 שו"ת משנה הלכות, חלק ז, סימן קמז.

19 לבעיית החציצה ראו משנה, מקוואות ט, ב; ר' אברהם דנציג, בינת אדם, שער בית הנשים, סימן יד, אות כד; טור, יורה דעה, סימן קצח; בית יוסף, שם, אות ל; שולחן ערוך, יורה דעה, סימן קצח, לג; ש"ך, שם, מז. לבעיית פחדה של האישה: נידה סו, ע"ב; רמב"ם, איסורי ביאה א, יא; רא"ש, נידה, סימן לב. מקומות שבהם בושה לטבול: נידה סז, ע"א; וראשונים, שם; ועוד.

לגודל האוכלוסייה של האזור.²⁰ בפועל, מספר המקוואות הנגישים בישראל קטן. אחדים אינם מושכי לב, בלשון המעטה, ותחזוקתם אינה מן המשופרות. הנתונים הללו הם מכריעים אם מביאים בחשבון שלא כל אישה תמסור נפשה על הטבילה, במקרה שזו קשה לה מכל מיני סיבות.²¹

זאת ועוד, אמנם הנגשת המקוואות כמות שהם באמצעות מתקני עזר ומעליות ומתן אפשרות לאישה עם מוגבלות לטבול במקווה השווה לכל נפש תורמים להרגשת השוויון, אך יש בהם גם חיסרון. העברת האישה הטובלת אל המעלון כרוכה בפגיעה בכבודה. רבות מן הנשים הללו הגיעו לעצמאות ברמה מסוימת של תפקוד, ובהגיען אל המקווה הן נאלצות להיפך לחסרות ישע. עליהן להיסמך על סייעת שתעביר אותן אל המעלון, והן נאלצות להיות מובלות פנימה אל הטבילה תוך שהבלנית אוהזת בהן כדי שלא תיפולנה. בימינו גוברת המודעות לצורך להבחין בין הנכות הגופנית עצמה לבין המוגבלות הנובעת ממנה. המוגבלות נולדת לעתים מתכתיב חברתי שאינו מותיר לאנשים אלו בררה אלא להיסמך על סיוע מן החוץ בד בבד עם אובדן השליטה על חייהם וביטול כבודם העצמי. ודוק, כבודן של נשים אלו אינו רק ערך אנושי; הוא משום שיקול הלכתי של ממש.²² התובנה הזאת מחייבת אותנו לנסות למזער את ההשלכות שאינן מתחייבות מן הנכות עצמה. אם במקומות שבהם אישה בושה לטבול הקלו חכמים בעניינים מסוימים, קל וחומר בעניין זה של אובדן כבודה.²³

אם כן, הן השיקול המעשי – מיעוט המקוואות הנגישים, שלעתים מחייב נסיעה ממושכת לשם טבילה, והן השיקול העקרוני – מציאת פתרון שיכבד נשים

20 ראו פרוטוקול מס' 37 משיבת ועדת המשנה של ועדת העבודה, הרווחה והבריאות לתקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, הכנסת, ז' באב התש"ע, 18 ביולי 2010.

21 אישה עם מוגבלות שנדרשת לנסוע למרחקים כדי להגיע למקווה נעים וגם נגיש אינה עומדת לפני הדילמה הרגילה של אישה שאינה שומרת מצוות וחומרת האיסורים אינה מאיימת עליה.

22 אליעזר ברקוביץ, ההלכה כוחה ותפקידה, ירושלים: [חמו"ל], תשס"ז, עמ' קמא-קנח; שפרבר, דרכה של הלכה (לעיל הערה 5), עמ' 76-101; הנ"ל, נתיבות פסיקה (לעיל הערה 5), עמ' 147-159; אנציקלופדיה תלמודית, הערך "כבוד הבריות", כרך כו, טור תעז-תקמב.

23 נידה סז, ע"א.

עם מוגבלות, עוררו אותנו לנסות לחשוב מחדש על אפשרויות טבילה נוספות כשרות וראויות, שאינן מחייבות טבילה במקווה כפי שהוא בנוי היום. מאמר זה מוקדש אפוא לניסיון לבחון אפשרויות טבילה אחרות המתאימות לנשים עם מוגבלות מן הצד הטכני, אך שיש בהן משום הקלה בהלכות מקוואות הנוהגות. לנגד עיני עומדת חומרת האיסור המונח על כף המאזניים – הרצון להגיע לטהרה ודאית אינו מתאזן במחי קולמוס אל מול החובה לסייע בידי מי שזקוק לכך. המלאכה המוטלת על כתפינו מחייבת עיון מעמיק, כנות הלכתית ויושר ואין לנו הרשות להיבטל ממנה.

ככל הידוע לי, אף לא אחד מן הפוסקים עסק בשאלה זו עד היום. עובדה זו קשורה ככל הנראה לכך שעד לדור האחרון אנשים עם מוגבלות לא שולבו בחברה. הם גם התקשו להינשא, ויש לשער כי במציאות השאלה הייתה נדירה, אם בכלל התקיימה. המודעות החברתית המתעוררת מציפה את השאלות הללו ומבקשת לעסוק בהן. אני כותבת את הדברים בדרך של התלבטות והצעה, בתקווה שגדולי הדור ישימו עיניהם על הדברים וייתנו גם הם את דעתם על השאלה המתחדשת הזאת.

טבילה

מקור הדין המחייב טמאים להיטהר מטומאתם הוא מקראי: "ורחץ במים".²⁴ ואולם שלא כפשט הכתובים, חכמים פירשו שאין הכוונה שרחיצה בלבד מועילה לטהר טמא מטומאתו. וכך נקבע להלכה:

שאפילו עלו עליהם כל מימות שבעולם, עדיין הם בטומאתם.
וכן אישה נידה אפילו עלו עליה כל מימות שבעולם, עדיין היא
בטומאתה לבעלה וחייבין עליה כרת כבראשונה.²⁵

24 ויקרא טו, ו.

25 לבוש, יורה דעה, סימן רא, א. בנוסח אחר נאמרו הדברים במקומות רבים, וראו למשל הלכות נידה לרמב"ן, ח, אות א; רמב"ם, איסורי ביאה יא, טז; טור, יורה דעה, סימן רא; בית יוסף, שם, אות א; ועוד.

רחיצה כפשוטה אינה מטהרת, ורק טבילה במעיין או אפילו במקווה כשר פועלת את פעולתה.²⁶ מקווה כשר הוא מקום שבו נמצא אוצר מי גשמים או מי תהום שלא נאספו לתוכו בידי אדם. מים שנשאבו והובאו למקווה בכלים פוסלים אותו. וכך נאמר בספרא:

אילו אמר מקווה מים יהיה טהור, יכול אפילו מילא מים על כתפו ועשה מקוה לכתחילה יהיה טהור? תלמוד לומר מעיין. מה מעיין בידי שמים אף מקווה בידי שמים.²⁷

פסול מים שאובים נכון גם בעניין כלים שנתמלאו במי גשמים אם הונחו לשם כך בידי אדם. שכן גם באלו ישנה "תפיסת ידי אדם". הפוסקים נחלקו אם פסול מים שאובים הוא מן התורה, ולרוב השיטות הוא דרבנן בלבד.²⁸ פסול זה אינו מתייחס לכל מים שה"ביגורפיה" שלהם מכילה שאיבה, ומים שנשאבו אך נשפכו למקווה לא במישרין ולא מתוך כלים הם כשרים. לכן אם האדם אינו שופך את מי הגשמים שנאספו כאילו מאליהם אל הכלי אלא שובר את הכלים והמים זולגים לתוך המקווה, המים יהיו כשרים. מים שאובים אינם פוסלים מקווה שיש בו כבר ארבעים סאה כשרים. כלומר, אפשר להוסיף למקווה כשר מים שאובים רבים, אבל אי-אפשר לבסס מקווה על מים כאלה.

26 המשנה במסכת מקוואות קובעת כי ישנן שש מעלות במקוואות, והמקווה המעולה ביותר הוא מעיין. ואולם להלכה נפסק שרק בזב הקפידה התורה על טבילה ב"מים חיים", היינו מי מעיין, ובשאר טומאות סתמה התורה ורחץ במים סתם. יש להסיק שנידה וזבה, שלא כמו הזב, עולים מטומאתם אף במי מקווה מכוונסים ולא במעיין נובע. ראו משנה, מקוואות א, אח; משנה, זבים א, א; תוספתא, מגילה א, יד; ספרא, שמיני, פרשה ט, אות א; רמב"ן, ויקרא טו, יא, ד"ה "וידיו לא שטף", בעיקר הקטע "ולא הזכיר הכתוב טבילה באישה".

27 ספרא, שמיני, פרשה ט.

28 שם, אות א. ואמנם לרוב השיטות פסול מים שאובים הוא מדרבנן. ראו רמב"ם, מקוואות ד, ב, וכן היא דעתם של הגאונים, ר"י מבעלי התוספות והרשב"א. לעומת זאת חלקו וסברו שפסול שאובים מדאורייתא: רש"י, רשב"ם, ר"ת, הרא"ש והראב"ד. ראו תוספות, פסחים יז, ע"ב, ד"ה "אלא"; רשב"ם, בבא בתרא סו, ע"א, ד"ה "לעולם"; תוספות, שם, ד"ה "מכלל"; רא"ש, בבא קמא ז, סימן ג; תשובות הרשב"א, חלק ג, סימן רכד.

במקרה שהמים נשפכים מן הכלים אל הקרקע ומשם הם זולגים אל המקווה, מדובר בתהליך המכונה "המשכה". הראשונים נחלקו בשאלת ההמשכה, אם אפשר להכשיר באמצעותה ארבעים סאה שלמים. הרי"ף סובר שניתן לעשות כן;²⁹ אך הרמב"ם קובע כי לא ראינו שעשו כן.³⁰ לרוב הפוסקים המשכה מועילה אם רוב המקווה כשר, היינו שניתן להשלים מקווה עם לכל היותר י"ט סאים מים שהומשכו (כלומר פחות מרוב מי המקווה). לפי השיטות שהמשכה מועילה להכשיר מקווה של ארבעים סאה שלמים, לכאורה גם מי ברכה שאינם מתמלאים ישירות מן הברז אלא נשפכים ממנו אל תעלה יכולים להיות כשרים לטבילה.³¹ דא עקא שבברכה יש פסול אחר המכונה "זוחלים" ומתייחס למים שיש בהם תזווה ונתנועה. המים שבברכה הם בתנועה, הם אינם נקווים ועומדים בברכה אלא מוחלפים כל העת, ודבר זה פוסל אותם מהיות מקווה.³² פסול זה על פי רוב השיטות הוא מן התורה. עם זאת, היו שסברו שהוא דרבנן.³³ פסול

29 רי"ף, שבועות ה, ע"ב, ברפי הרי"ף.

30 רמב"ם, מקוואות ד, ט.

31 שו"ת מהרי"ק, סימן קטו; שולחן ערוך ורמ"א, יורה דעה, סימן רא, ב. וראו לענין מקווה שכולו מים שהומשכו הסתירה בין דברי הרמב"ם בהלכותיו לבין דעתו בפירוש המשנה. בפירוש המשנה הרמב"ם יוצא חוצץ נגד האפשרות למלא מקווה שלם במים שהומשכו ומתיר מים בהמשכה במינונים מסוימים בלבד. לעומת זאת בהלכות הרמב"ם מביא שהדין הוא שמים בהמשכה יכולים להיות מקווה כשר אלא שלא ראינו שעושים כך. ראו רמב"ם, מקוואות ד, ט; פירוש המשניות לרמב"ם ד, ד. ישנן גם שיטות המתירות המשכה ב"ט סאה, ובלבד שרוב המקווה, היינו כ"א סאה, מלא במים כשרים. עיינו תמורה יב, ע"א, וראשונים, שם.

32 אף שאמבטיה רגילה ניתנת למילוי במים שאובים על ידי המשכה. וראו מה שכתב על אפשרות זו הבית יוסף, סימן רא, שלשיטות מסוימות המשכה מכשירה רק כשרוב המים במקווה (למעלה מכ' סאה) הם כשרים, ומכל מקום הוא מביא שם את דברי הרמב"ם ופוסקים אחרים, שלא ראינו שסמכו על זה מעולם. ואולם באמבטיה אין בעיה של מים זוחלים כמו בברכה.

33 על פי שו"ת יהודה יעלה, סימן ריא, זו דעת הבית יוסף, וכן שיטת רש"י בחולין לא, ע"ב; וכן כתב החת"ם סופר בשם המהר"ם שפסול זוחלים הוא מדרבנן; על פי שו"ת פני מבין, שיטת הרא"ש, הרשב"א והר"ן היא שפסול זוחלים הוא מדרבנן. ראו שו"ת פני מבין, יורה דעה, קנה, ב; והביא הרב עובדיה יוסף את המחלוקת הזאת כדי לומר שבמקרה שיש ספק זוחלים מדובר בספק ספיקא: ספק אם פסול זוחלים דרבנן וספק אם המים זוחלים. ראו יביע אומר ח, יורה דעה, יח. נראה שלדעתו יש ספק אם פסול זוחלים הוא מדאורייתא או מדרבנן.

זוחלים מתייחס רק למקווה, ובמעייין יש דין מיוחד שהגם שהמים בו זוחלים, הוא מטהר.³⁴

גם לגודלו של המקווה ולעיצובו מתייחסת ההלכה, כפי שנלמד מן הברייתא:

דתניא [ששנינו בברייתא]: [...] "את כל בשרו"³⁵ – מים שכל גופו עולה בהן, וכמה הן – אמה על אמה ברום שלש אמות. ושיערו חכמים: מי מקוה ארבעים סאה.³⁶

הלכה זו קובעת כי מקווה המים צריך להכיל בבת אחת את כל גופו של האדם ולכסותו. בהתאמה להלכה התנאית נעשתה למעשה סטנדרטיזציה של מידות המקווה. כלומר, גודל המקווה צריך להיות כזה שאדם בינוני שיטבול בו, יכסו המים את כל גופו.³⁷ המידה שנקבעה היא של ארבעים סאה, אף שלפי המשמעות הפשוטה של הפסוק די בכך שהמקווה יתאים למידותיו של הטובל הממוצע.³⁸ מדובר במקווה שמכיל בין 332 ליטר, לפי השיטות המקלות, לכ-572 ליטר, לפי השיטות המחמירות.³⁹ גודל המקווה הנגזר מכך במידות המקובלות אצלנו הוא של לפחות מטר מרובע. לפי רוב השיטות, גודל המקווה הוא מדין תורה, ויש

34 ספרא, שמיני, פרשה ט, אות ג; משנה, מקוואות א, ח.

35 ויקרא טו, טז; עירובין ד, ע"ב.

36 חגיגה יא, ע"א. וכן נפסק להלכה ששיעור המקווה בארבעים סאה הוא מן התורה. בית יוסף, יורה דעה, רא; ערוך השולחן, שם, ו.

37 בהקשרים הלכתיים נוספים לא הבחינו בין אדם גדול לאדם קטן. כך לעניין שיעור אכילה ביום הכיפורים. השיעור הוא כ"כותבת הגסה", הגם שהתורה הקפידה על שיעור שמיישב דעתו של אדם, ושיעור כזה אמור היה להשתנות על פי מידותיו של כל אדם. ראו יומא פ, ע"ב.

38 רשב"א, תורת הבית הארוך, בית ז, שער ז; הנ"ל, שער המים הארוך, שער א; פרי מגדים, אורח חיים, משבצות זהב, סימן קנט. עיקר הדין נלמד מן ההשוואה למעייין. במעייין אין צריך שיעור ארבעים סאה, והטבילה תקפה גם אם המעייין מכיל כמות קטנה יותר של מים, ובלבד שהמים מכסים את כל גופו. ראו ר"ן, שבועות ה, ע"ב, ד"ה "איי"; תשובות הר"ן, סימן סו. ר"י חולק וסובר שדין שיעור ארבעים סאה הוא גם במעייין.

39 אמה לשיטת ר' חיים נאה היא 48 ס"מ. לפי זה גודל המקווה הוא 144x48x48 ס"מ. זו השיטה המקלה ביותר, אך התואמת את שיטת הגאונים ורוב הראשונים.

החולקים וסוברים שמידות אלו הן מדרבנן, ולדעתם – מן התורה די בכך שהמים מכסים את כל גופו.⁴⁰

נוסף על הלכות אלו, על פי דין האישה צריכה לטבול "דרך גדילתה" (מעט מכונסת כעובר).⁴¹ לכן תיקנו שהמים יהיו עמוקים עד לגובה "זרת" מעל לטבורה של האישה,⁴² והיא תוכל לטבול בצורה הנכונה ובלי קפלים מיותרים העשויים להפריע למים להגיע לכל גופה. ככל שהמים גבוהים, כך הכיפוף בטבילה אינו חדר. לעומת זאת אם המים גבוהים מדי, יש חשש שהאישה תפחד לטבול ומשום כך לא תטבול כראוי.⁴³

מבנה המקווה הוא אפוא בור מי גשמים כשרים, בגודל של ארבעים סאה. בור זה נקרא "אוצר הטבילה". לאוצר הטבילה סמוך בור מים נוסף, בור הטבילה עצמו, ובמים אלו טובלות הנשים. בין שני הבורות ישנה השקה. היינו, חיבור על ידי נקב צר "כשפופרת הנוד" שקוטרו 6 ס"מ.⁴⁴ הנקב מאפשר מעבר של המים מבור לבור ויוצר חיבור בין שני הבורות. אמנם גם המים שבהם האישה טובלת, אלו שממלאים את בור הטבילה, הם מים כשרים ולא שאובים; אך לעתים כאשר מנקים את המקווה ומחליפים את המים, תקלה עלולה להביא לכך שבתחתיתו מצטברת שכבה דקה של מים שאובים שפוסלת אותו לאלתר, גם אם מוסיפים לו מים כשרים רבים ובדרך כשרה.⁴⁵ ההשקה למי מקווה כשרים שאינם מוחלפים

40 הלבוש, יורה דעה, סימן רא; וכן פירש החזון איש, מקוואות, מהר"ת, סימן ט, ב. דעות אלו הן דעות בשוליים, וראו שו"ת משנה הלכות, חלק ח, סימן רלה, אך שניתן לסמוך עליהן בשעת הדחק.

41 נידה סז, ע"א; שו"ת הרשב"א, חלק א, סימן תתיט; רמ"א, יורה דעה, סימן רא, סו.

42 זרת היא כ-24 או 30 ס"מ.

43 לכן גובה המים הרצוי הוא 115-125 ס"מ.

44 על פי דין, בפסולי דרבנן די בהשקה כשערה. ראו שולחן ערוך, יורה דעה, סימן רא, סעיף נג.

45 בדרך כלל החלפת המים נעשית באמצעות שאיבה של כל המים החוצה. אם מקצת מן המים חוזרים מן השואב אל המקווה, הם עשויים לפסול את המקווה; שכן כאשר בקרקעית המקווה ישנם שלושה לוגים של מים שאובים, שהם שיעור נמוך ביותר בגובה של מילימטרים ספורים, אזי גם אם ימלאו אחר כך מים כשרים, המקווה פסול. לכן משיקים למים כשרים, ובאמצעות ההשקה לכל השיטות המקווה כשר. שולחן ערוך, שם.

מכשירה את המים לכל הדעות, מאחר שמדובר בחיבור למקווה כשר וקיים גם על פי הסוברים שפסול שאובים הוא מן התורה.⁴⁶ ואולם בדור האחרון, לפני כשישים שנה בלבד, החלו לחשוש לשיטת יחיד שאין השקה מועילה במקרה של מים שאובים.⁴⁷ על כן הוסיפו חומרה ומשתמשים ב"אוצר זריעה", מאגר הסמוך לבור הטבילה ומופרד ממנו באמצעות קיר. מי המקווה מוזרמים לתוך מי גשמים, ומים אלו נשפכים לבור הטבילה דרך חור גבוה מארבעים סאה הנמצא באוצר הזריעה. כך, כל המים נטהרים בתוך המקווה עצמו ונכנסים משם לבור הטבילה.⁴⁸

חומרא שהחמרת עליה בתחילתה

כפי שהערתי בתחילת דבריי, מקווה הבנוי בצורה שתוארה לעיל ועל פי כל ההידורים – בגודל, בצורה, במבנה ובתוכן – הוא מקווה שאינו נגיש. בשל ההקפדה על טבילה דרך גדילתה ובמים שיכסו כל גופה, כפי שהוסבר קודם לכן, הוכפל גודלו של בור הטבילה פי שניים. עומק בור הטבילה הוא עד גובה הכתפיים של אישה ממוצעת, והירידה לבור הטבילה היא במדרגות שרובן שקועות מתחת לפני המים. מקווה כזה אינו נגיש בעליל. לפיכך אנסה להציע כאן טבילה במקווה נגיש ושונה. אמנם יש להביא בחשבון שלא כל המוגבלויות זהות ולא כל הפתרונות מתאימים לכל אחת, אבל הגמשת האפשרויות תגדיל את מספר הטובלות ותקטין את שיעור הנשים שלא נמצא להן פתרון הולם.

עירוי מים על הטובלת במחובר למקווה

אבחן עתה אם אפשר לוותר על הכנסת הגוף כולו לתוך המקווה ולהסתפק בכך שרק חלק מגוף האישה יהיה נתון בתוכו ועל שאר הגוף יוערו מים. האם החיבור הפיזי של המים הנשפכים על גופה של האישה עם מי המקווה יכול להועיל? כפי שנראה, בסופו של דבר פתרון זה אינו מעשי כל כך.

46 כך תיאורו של החת"ם סופר, שו"ת חת"ם סופר, חלק ב, יורה דעה, סימן ריד. ובדור האחרון הוסיפו חומרה נוספת – אוצר זריעה סמוך למקווה.

47 זוהי שיטת הכסף משנה.

48 החזון אי"ש התנגד נחרצות להוספה זו, ועד פטירתו השתמשו בבני ברק במקוואות שהייתה בהם השקה בלבד ללא זריעה.

הנחת המוצא של דיוננו זה היא שאי־אפשר לראות בעירוי מים על אדם תחליף לטבילה כל עוד אין לעירוי כל רצף פיזי למקווה. כך, מקלחת ביתית אינה מטהרת אפילו הייתה בה כמות מים של ארבעים סאה. מקרה יוצא דופן יחיד מופיע במסכת מקוואות – טבילה ב"גל שנתלש מן הים".⁴⁹ המשנה קובעת שגל כזה, אם יש בו ארבעים סאה כשלעצמו והוא נופל על האדם, האדם נטהר בכך. ואולם מקרה זה הוא ייחודי ונדיר ויש לו שני אפיונים חשובים: המים אינם ניתנים בכוח אדם ובמכוון ולכן אין הם נפסלים; היתרון של גל הים על פני עירוי מים כמי ברז הוא שהים נתלש מאליו. האפיון השני קשור לתנועת המים. בעיקרון אי־אפשר לטבול במים שלא נקוו למקום אחד, ופסול מים נעים נקרא, כאמור, "מים זוחלים". עם זאת, בים עצמו הותר לטבול אפילו שמימיו בתווזה מתמדת, משום שמי הים הושוו בתורה למקווה שמימיו עומדים – "ולמקווה המים קרא ימים".⁵⁰ לכן מים רגילים שנשפכים בכוונת מכוון על האדם – לא רק שהם "שאובים", אלא שהם נחשבים גם "זוחלים", ועל כן אינם יכולים לטהר את האדם.

נשאלה השאלה מה דינם של מי גשמים בכמות של ארבעים סאה המתגלגלים במדרון ההר. מצד אחד מדובר במים זוחלים ועל כן פסולים, ומצד שני הם אינם ניתנים בידי אדם ולכן יש בהם צד היתר. בשאלה זו, המכונה בשפת המשנה "חרדלית", נחלקו בית שמאי ובית הלל. בית הלל פוסלים, ורק בית שמאי

49 משנה, מקוואות ה, ו. וראו חולין לא, ע"ב, שלא ניתן לטבול באוויר אלא דווקא אם יושב על גבי הקרקע והמים נופלים עליו.

50 משנה, מקוואות ה, ד:

כל הימים כמקוה שנאמר (בראשית א, י) ו"למקוה המים קרא ימים", דברי ר' מאיר. ר' יהודה אומר הים הגדול, כמקוה. לא נאמר "ימים", אלא שיש בו מיני ימים הרבה. ר' יוסי אומר כל הימים מטהרים בזוחלין, ופסולי'ן לזבין ולמצורעים ולקדש מהם מי חטאת.

בסוף המשנה, לשיטת ר' יוסי שנפסקה להלכה, כל הימים מטהרים בזוחלים. דין זה הוא יוצא דופן, כיוון שדין הים הוא כמקווה ואינו מטהר זב כמעייין, ובכל זאת אין בו פסול של "זוחלים". ואכן הרמב"ם סובר שדעת ר' יוסי נאמרה רק בנוגע לאוקיינוס, ואילו הים הגדול מטהר כמקווה ואינו מטהר בזוחלים. ראו רמב"ם, פרה ו, י; מקוואות ט, יב.

מכשירים, ואין פוסקים כמותם.⁵¹ לפיכך אין אפשרות לסמוך על מים שנשפכים גם אם יש דרך לעשות זאת בלי מעורבות אדם ואין לראות בהם מקווה לעצמו. ההצעה שאביא כאן משודרגת מעט. היא מתייחסת לאפשרות של ישיבה על שפת המקווה הפשוט כך שהמים שיישפכו על הטובלת יתחברו אליו. השאלה ההלכתית היא אם אפשר לראות במים הנופלים חיבור למקווה. סוגיה במסכת חגיגה דנה באדם שטבל במקווה של ארבעים סאה בדיוק. כאשר אדם זה יוצא מן המקווה, המקווה נחסר, והוא נפסל כיוון שאינו מכיל את הכמות המינימלית של ארבעים סאה. מי שיטבול אחריו במקווה זה יישאר בטומאתו. ואולם אם בזמן שהאדם הראשון יוצא מן המקווה, השני כבר טובל, המים שעל גופו של האדם הראשון בשעת יציאתו מן המקווה עדיין נחשבים מחוברים לכאורה למקווה. לפיכך לשיטת ר' יהודה המובאת שם הם מצטרפים יחד לארבעים סאה. הנחת הגמרא היא ששיטת ר' יהודה נשענת על עקרון "גוד אחית" ("כותל הורד!").⁵² התרחשות מעין זו מנוגדת לכאורה למקרה של "קטפרס" – מדרון שנדון במשנה במסכת טהרות כצורת חיבור לא תקפה למקווה.⁵³ על פי ההסבר של בעלי התוספות, יש הבדל עקרוני בין מקרה הקטפרס, שבו מדובר במים שנשארים

51 רש"י סבור שהבעיה עם מי הגשמים הללו היא שגם אם יש בהם יחד ארבעים סאה, הם אינם נחשבים לארבעים סאה במקום אחד. לעומת רש"י, תוספות סוברים שהבעיה עם חרדלית של גשמים היא שהמים בתנועה, ופסולם הוא משום "זוחלים". ראו רש"י, חולין לא, ע"ב, ד"ה "חרדלית של גשמים"; תוספות, שם, ד"ה "גזירה משום חרדלית של גשמים", שלדעת רש"י פסול חרדלית הוא משום שהוא מדמה אותה לניצוק וקטפרס. וראו משנה, טהרות ח, ט; רש"י, שבת סה, ע"ב, ד"ה "וסבר".

52 מחיצה שאינה מגיעה עד הקרקע, שלעניינים מסוימים רואים אותה כאילו היא נמשכת ויורדת ומגיעה עד הקרקע. מדובר בחיבור דמיוני, כביכול החלק של המים שנמצא מעל ראש האיש מחובר בקו רציף כעין קיר או מחיצה היורדת כלפי מטה אל המקווה והם חלק ממנו.

53 המשנה במסכת טהרות התייחסה לקטפרס ככלי שיש בו מים והוא נתון בקצהו בתוך מקווה. לפי המשנה, אם המים שבכלי המשופע טמאים, הם לא ייטהרו עד שייכנסו כל המים לתוך המקווה. ראו משנה, טהרות ח, ט; חגיגה יט, ע"א; גיטין טז, ע"א. בסוגיה מיישבים בין דין קטפרס לבין דין של ר' יהודה בכך שיש להבחין בין דיני מקוואות, ששם הקטפרס מועיל, לבין דיני חיבור לטומאה וטהרה. ורש"י מוסיף שגם במקוואות קטפרס פוסל כאשר הוא מחבר בין שני מקוואות פסולים. עיינו שם. למושג "קטפרס" ראו משנה, אהלות ג, ג; משנה, טהרות ח, ח; גיטין עח, ע"א; ובפרשנים.

מחוץ למקווה ולפיכך אינם נחשבים נתונים במקווה עצמו, לבין המקרה המתואר בסוגיה שלנו, שבו מדובר במים שנמצאים על גופו של הטובל היוצא אך עתידים להישפך בחזרה לתוך המקווה. כלומר, למרות המדרון והתזוזה של המים מדובר בחיבור כשר למקווה. לכשרות זו יש תנאי אחד והוא שבנקודת החיבור יש כמות מרובה של מים. כמות זו צריכה להיות של "טופח על מנת להטפוח", על פי שיטת רבינו תם.⁵⁴ יוצא לכאורה שלפי שיטה זו ניתן להכשיר חיבור של מים שיישפכו למקווה אם המקווה הוא של ארבעים סאה וכשר בפני עצמו ואם המים עומדים ליפול לתוך המקווה ויש בהם כמות גדולה ומספקת.

דא עקא, הדיון שבמסכת חגיגה הוא על העיקרון של "גוד אחית", כלומר אם אפשר להחשיב את המים שבמדרון לחלק מן המקווה לצורך ראיית המקווה עצמו ככשר, כיוון שלולא כן המקווה חסר.⁵⁵ ואולם לא ברור מה הדין בשאלה הפוכה – אם אפשר לומר שהמים שבקטפרס נחשבים חלק מן המקווה לעניין טהרת מי שנמצא בתוך מי הקטפרס.⁵⁶ לפיכך שאלה זו נזקקת לעיקרון ההפוך, העיקרון של "גוד אסיק" ("כותל עלה!"): כביכול המקווה עולה כלפי מעלה ומכשיר את המחובר אליו.⁵⁷ שאלה זו נדונה אף היא באותה סוגיה במסכת חגיגה:

אמר עולא בעי מיניה מרבי יוחנן: לדברי ר' יהודה, מהו להטביל מחטין וצינוריות בראשו של ראשון? [אמר עולא שאלתי את ר' יוחנן: האם לדברי ר' יהודה ניתן להטביל כלים טמאים על גבי ראשו של האדם הראשון היוצא מן המקווה?]
גוד אחית אית ליה לרבי יהודה, גוד אסיק לית ליה? או דילמא גוד אסיק נמי אית ליה? [האם ר' יהודה סובר שאומרים "גוד אחית" בלבד ומכשיר את טבילת השני שנמצא בתוך המקווה כאילו

54 תוספות, גיטין טז, ע"א, ד"ה "קטפרס". והסיכום בתוספות: "אלמא בטופח להטפוח אנו מקילין יותר לענין השקה מלענין מקוואות, דבמקוה לא הוי חיבור. ונצוק וקטפרס הוי איפכא, דבהשקה לא הוי חיבור ולענין מקוה הוי חיבור". וראו גם תוספות, חגיגה יט, ע"ב, ד"ה "בתחתונה".

55 וראו ט"ז, יורה דעה, רא, מז.

56 במקרה שלנו יש גם יתרון – המקווה אינו חסר.

57 ראו עבודה זרה עב, ע"א-ע"ב; חידושי הרשב"א, גיטין טז, ע"א, ד"ה "הניצוק".

המים שעל גופו של השני שנופלים למקווה מצטרפים, או שמא ר' יהודה סובר שאומרים גם "גור אסיק" ומתייחס למים שעל ראש האדם הראשון כחלק מן המקווה שתחתיו?⁵⁸ אמר לי תניתנה [אמר לי: לשאלה זו יש להשיב מברייתא].⁵⁸

הגמרא מבקשת לבחון אם כשם שר' יהודה מכשיר את המים שעתידים להישפך מראשו של האדם היוצא מן המקווה ורואה בהם חלק מן המקווה שתחתיהם, הוא מכשיר גם מחט המונחת על ראשו של אדם שטבל ועלה וכל גופו עדיין רטוב ממי המקווה; אם מי המקווה המכסים את כל גופו ומחוברים למקווה ברגליו נחשבים חלק מהמקווה. לשם בירור העניין מביאה הגמרא ראיה מברייתא הדנה במקרה של שלוש גוממיות (אגמיות) גדולות ששוכנות במפלסים שונים. העליונה והתחתונה מכילות רק עשרים סאה, ואילו האמצעית היא מקווה כשר של ארבעים סאה. בין האגמיות מחבר נחל שזורם במדרון ביניהן. השאלה היא אם מותר לטבול באגמית העליונה – אם אומרים על מקרה זה "גור אסיק", הרי האגמית העליונה הוכשרה.

במסקנת הסוגיה המובאת בגמרא נתגלו בעיות נוסח שגררו מחלוקת בפסיקת ההלכה. לדעת רבינו חננאל, המסקנה היא שלשיטת ר' מאיר מטבילים בכל האגמיות ואילו לשיטת ר' יהודה מטבילים רק באמצעית ובתחתונה. משמע שלשיטת ר' מאיר אומרים "גור אסיק" ויש חיבור באמצעות מים שבמדרון. רבינו חננאל פוסק אפוא שאומרים "גור אסיק", וכך פוסקים גם בעלי התוספות ופוסקים אחרים.⁵⁹ ברייתא מקבילה לזו מובאת בתוספתא, ונוספת בה שיטה

58 חגיגה יט, ע"א.

59 ר"ח, חגיגה יט, ע"ב; תוספות, חגיגה יט, ע"א, ד"ה ר' יהודה. וראו עוד: רמב"ם, משנה, חגיגה, שם; פני יהושע, גיטין טז, ע"א, שמבאר שהקלו בקטפרס אפילו במקרים של גור אסיק, כדי להחיר מים שאובים שפסולם מדרבנן; ואילו בכסף משנה, מקוואות ח, ח, ובתשובת הריב"ש, סימן רצב, מובא שאין אומרים "גור אסיק" בקטפרס. ר' חיים מצאנז לא הסכים שיבנו מקווה כזה שנשים תשולשלנה בתוך תיבה עם מים לתוך מקווה כשר בשל המצב הבעייתי והלא נעים. המטרה הייתה שהתיבה לא תרד עד לגובה מי המקווה ותחובר באמצעות קטפרס למקווה התחתון. ראו שו"ת דברי חיים, יורה דעה ב, פח. החת"ם סופר פסק שאומרים "גור אסיק" בדרבנן. ראו שו"ת חתם סופר, חלק ב, יורה דעה, סימן רי.

שלישית – שיטת חכמים הגורסת שמטבילים רק באגמית האמצעית, זו שיש בה ארבעים סאה. הרמב"ם פוסק כדעת חכמים בתוספתא, שאין חיבור באמצעות קטפרס כלל.⁶⁰ ודוק, כל הפוסקים מתייחסים לשאלה אם קטפרס הוא חיבור המכשיר מקווה פסול כמו זה של עשרים סאה, שהרי זה היה המקרה של האגמיות העליונה והתחתונה.

ואולם עיון בגמרא מגלה שהמקרה שהובא בברייתא הדין בשלוש האגמיות אינו זהה למקרה שעליו שאל עולא, שדיבר על המים בראש האדם. כלומר, שאלתו מתייחסת למים שבקטפרס עצמו – המים שעל גוף האדם שטבל. לעומת זאת במקרה של האגמיות אנו תוהים לא על המים שבקטפרס אלא על המים שבאגמית העליונה, והשאלה בעניין הקטפרס היא: האם הקטפרס שמחבר את האגמית העליונה למקווה האמצעי יכול להכשירו? לפיכך השאלה אם אפשר להתיר לקטפרס כחיבור והשקה קשורה לשאלה אם אפשר להשיק באמצעות מים זוחלים. לשאלה זו נענו גם הפוסקים שהוזכרו כאן.

הרעיון שאני מציגה כאן דומה דווקא לשאלה המקורית של הגמרא: טבילה במי הקטפרס המחברים למקווה, היינו שאלת היחס למי הקטפרס עצמם. רש"י נצרך לעניין זה בהקשר אחר. לדעתו, במקרה זה יש קושי, כיוון שמים במדרון אינם נחשבים מקשה אחת, ולפיכך הם אינם משום מקווה של ארבעים סאה בפני עצמם. ואולם רש"י אינו מתייחס למקרה שבו מים במדרון מתווספים למקווה כשר שכבר יש בו ארבעים סאה, ולכן אפשר להסיק מדבריו, לכאורה, שעצם זחילת המים שבמדרון היא לכל היותר בעיה משנית.⁶¹ ייתכן אפוא שלשיטת רש"י, במקרה שלנו אין קושי לטבול במים שבמדרון, כיוון שישנו חיבור והשקה למקווה כשר.⁶² בעלי התוספות, לעומת זאת, חולקים עליו וסוברים שמים כאלה נחשבים מים זוחלים, וייתכן שטעם זה לא יתפוגג גם אם המים הזוחלים שבתוכם האדם טובל יהיו מחוברים למקווה כשר.

60 רמב"ם, מקוואות ח, ח. וראו כסף משנה, שם, שסבור שמלשון הרמב"ם יש לדייק שהסיבה אינה שאין אומרים "גוד אסיק" או "גוד אחית", אלא שהחיבור הוא במים נזחלים ואינו נחשב לעירוב.

61 וראו דברי הר"ר אלחנן, תוספות, חגיגה יט, ע"א, ד"ה "נגזור".

62 ראו רש"י, חגיגה יט, ע"א, ד"ה "חרדלית"; תוספות, שם, ד"ה "נגזור".

מאחר שלשיטת תוספות ייתכן שהמים שבמדרון אינם מטהרים לעולם משום פסול זוחלים שקיים בכל מקרה במים הנמצאים בתזוזה, נידרש כעת לבירור שיטתם. האם המים פסולים כזוחלים גם כשהם בטלים ביחס למקווה הכשר, או רק כשמתמכים על המים שבמדרון כמקווה לעצמו?

כדי לבחון מהו הדין במקרה כזה שבו חלק מן המקווה כשר לגמרי אך אזור הטבילה אינו אזור "בטוח", ניעזר בדיונים ההלכתיים הנוגעים לטבילה בנהרות בימי הגשמים. בתקופת הגשמים המים שבנהרות מתמלאים כל העת במי הגשמים. אמנם הנהר עצמו נחשב מי מעיין שאין בהם פסול זוחלים, אך מי הגשמים מטהרים רק במקווה, כלומר כשנקו למקום אחד ואינם בתזוזה עוד. השאלה היא מהו הדין כשיש עירוב מים – אלו של הנהר באלו של הגשמים – במקרה שמי הגשמים בתזוזה, מאחר שהם עדיין יורדים. בגמרא מסופר שאביו של האמורא שמואל (אבוא דשמואל) בנה לבנותיו – אחיותיו של שמואל – מקווה מיוחד לימות הגשמים כדי שלא תטבולנה בנהרות. כלומר, אבוא דשמואל סבר שמים אלו של גשמים יורדים פוסלים את מי הנהר מלהיות למקווה, עד שינוחו.⁶³ שמואל בנו חלק עליו והכשיר נהר המתמלא במי גשמים.⁶⁴

הלכה למעשה בשאלת הטבילה בנהרות התקיימו מנהגים סותרים במקומות שונים. רבינו תם, הסמ"ק והסמ"ג התירו את הטבילה בנהרות בכל עת; לעומתם, הרא"ש אסר זאת.⁶⁵ לשיטת המחמירים החשב בנהר בימות הגשמים הוא שהמעין יתבטל ביחס למי הגשמים אם ייווצר מצב של "רבו הנוטפין על הזוחלין",⁶⁶ כך שרוב המים שהאדם יטבול בהם הם דווקא מי הגשמים הזוחלים ולא מי הנהר. המים הנוטפים הזוחלים הללו יפסלו את הנהר לטבילה.⁶⁷ המקרה שלנו שונה: כשהמים נשפכים לתוך המקווה, מי המקווה יציבים ועומדים והמקווה עצמו כשר

63 שבת סה, ע"א.

64 שם, סה, ע"ב; רש"י, שם, ד"ה "דאמר שמואל נהרא מכיפיה".

65 תוספות רא"ש, שבת סה, ע"ב, ד"ה "ופליגא דשמואל". לסיכום הדיון ראו שו"ת מהרי"ק, סימן קטו. המהרי"ק עצמו החמיר בזה גם על סמך מסורת מבית אביו, עיי"ש. וראו דברי הרמב"ן, להלן, שסובר שהלכה כאבוא דשמואל להחמיר, אבל מתאר שהמנהג הוא לטבול בנהר.

66 ראו משנה, עדויות ז, ג; חידושי הרמב"ן, שבת סה, ע"ב, ד"ה "שמא ירבו".

67 ראו רש"י, שבת סה, ע"ב, ד"ה "וסבר שמא ירבו נוטפים".

בזמן הזה לטבילה. לכן מדובר במקרה שבו גם לשיטת אביו של שמואל המקווה עצמו נותר כשר ואפשר לסמוך עליו כבסיס המכשיר את המים הנזרעים בו. לתמיכה בהבחנה זו נסתייע בדברי הרב מנשה קליין בחיבורו משנה הלכות. הרב קליין מתייחס למחלוקת בעניין חיבור באמצעות קטפרס בין מקווה כשר למקווה פסול. הוא דן במקווה שנבנה עם כל החומרות האפשריות עד כדי כך שעלה חשש שהוא פסול. במקווה זה היו בור טבילה של מים שאובים כמקובל. משני צדדיו היו שני בורות של מי גשמים, כל אחד של ארבעים סאה, שבור הטבילה משיק להם ומוכשר באמצעותם; וכן החמירו כפתרוננו של האדמו"ר מחב"ד לעשות שם מקווה נוסף מתחת לבור הטבילה. בור הטבילה מחורר בתחתיתו וכך מחובר גם למקווה שתחתיו. דא עקא, לפי כמה פוסקים חומרה זו פוסלת את המקווה, משום שמים מעל מים הם כמו מים שעומדים להישפך – שאם ייטלו את הקירות מהם, הם יישפכו. לכן יש לחשוש שיש בהם הפסול של זוחלים. המשנה הלכות דן באריכות בשאלה זו ומציע שני עקרונות: האחד, שאם המים שמעל למקווה אינם נשפכים אליו במשופע, אלא עומדים ממש מעליו ומכסים את כל תחומו, הם לא יישפכו אלא, תאורתית, ימשיכו לעמוד שם גם אם ייטלו את הקירות. עיקרון זה אינו מועיל לנו, כיוון ששפיכת המים המוצעת אינה של מים העומדים מעל המקווה ומכסים את כל תחומו. העיקרון השני שמציג הרב קליין הוא שכאשר המקווה עצמו כשר, לפי שיטות מסוימות מים שנמצאים בקטפרס אינם פוגמים את המקווה הכשר. ולא זו אף זו: עצם חיבורם למקווה כשר נחשב "זריעה" שלהם במי המקווה, מה שמכשיר אותם ואת דינם להיות כמקווה לעצמו. וכך הוא כותב:

כל שנשקו מים שאובים עם מים הכשרים כבר נזרעו ונעשו טהורים. ומ"ש זוחלין או שקטו ונחו כיון דנזרעו נזרעו.⁶⁸

לדבריו, במקרה שההכשרה נוצרת מעצם החיבור למקווה, אין להתייחס לפסולם של המים המשמשים מחברים.

68 שו"ת משנה הלכות, חלק ז, סימן קמז. ראו גם משנה הלכות, חלק יג, סימן קמז, בסוף דבריו. הדברים אינם תואמים את המקרה שלנו, אבל יש בהם כדי להשליך עליו.

נסכם את הדרך שעשויה להכשיר עירוי מים על הטובלת במחובר למקווה:
 בשפיכת מים על טובלת היושבת על שפת המקווה, כאשר המים הנשפכים עליה אינם מי מקווה כשרים בפני עצמם אך הם מחוברים למקווה בנפילתם, יש בעיות אחדות. הראשונה שבהן קשורה לכך שהטובלת נמצאת בתוך מים בתנועה, קרי מים זוחלים הפוסלים את המקווה. השנייה קשורה לשאלת החיבור למקווה: האם חיבור כזה הוא תקף? ואם החיבור תקף, האם הוא מאפשר לייחס למים הללו את דין המקווה באופן שפותר גם את הבעיה הראשונה?

ראשית יש להדגיש שלפי רוב השיטות פסול זוחלים הוא מן התורה, אך לפי מקצת הפוסקים פסול זה הוא רק מדרבנן.⁶⁹ ראינו שיש פוסקים הסוברים כי מדובר במקרה של "גוד אסיק", ועל כן המים הזוחלים משמשים חיבור בין שני מקוואות שאחד מהם פסול, וכי ייתכן שדינם של המים הזוחלים עצמם קל יותר מדינם לעניין הכשרת מקווה אחר המתחבר באמצעותם למקווה כשר. גם מסיפור אחיותיו של שמואל אפשר ללמוד שכאשר המקווה שאליו נשפכים המים כשר, שאלת דינם של המים הנשפכים אליו פשוטה יותר. לתמיכה באפשרות זו הבאתי מדבריו של הרב מנשה קליין, שאמנם דן במקרה שונה ולכן קשה להחיל בפשטות את עמדתו על המקרה שלנו, ובכל זאת יש כאן לפחות מצב הלכתי של ספק ספיקא – ספק אם הפסול הוא מדאורייתא או מדרבנן, וספק אם הפסול תקף בעניין מים המחברים למקווה כשר. במצב כזה ניתן לכאורה להקל.⁷⁰

היתרון בטבילה זו הוא שאין צריך כל מתקן מיוחד, וכל מי שיושבת על שפת המקווה יכולה לטבול כך ללא קושי טכני.⁷¹ החיסרון הגדול הוא שהשיטה

69 ראו לעיל, הערה 33.

70 וראו עירובין, לו, ע"א, שם מתקיים דיון על ספק בכשרות המקווה. במקרים רבים נאמר שהטמא הוא טמא כל עוד לא הוכח אחרת: "העמד טמא על חזקתו ואימור לא טבל". לפיכך אין להכשיר טבילה שיש עליה ספק. דין זה נכון כשמדובר בספק אחד ולא כשמדובר בספק ספיקא. ראו תוספות, עירובין לה, ע"ב, ד"ה "ספק לא טבל ואפילו טבל" וכו'; תוספות, בבא בתרא סו, ע"א-ע"ב, ד"ה "מכלל דשאיבה דאורייתא".

71 אם רוצים ללכת בדרך זו יש להשתמש במים בכמות של שלושה לוגים, שנחשבים למים המכסים את כל גופו של אדם. כך נראה מן הסוגיה במסכת שבת. ראו גיטין טז, ע"א; ובמקומות נוספים. נראה שאין בעיה בעירוי מים במישרין מן הכלי, כיוון שמים שאובים אינם פוסלים מקווה כשר, וכיוון שאנו סומכים על החיבור למקווה עצמו, ומדין גוד אסיק אין משמעות למעמדם של המים הללו. בכל זאת לדעת החת"ם סופר

מעט קשה ליישום. הדיוק בכמות המים, אופי השפיכה, הסכנה שמא המים לא יקלחו ברציפות, מקור המים וכן החציצה הנובעת מהשיבה על הקרקע⁷² – כולם יכולים להיות למכשול. נוסף על כך גם אם מצאנו היתר, נראה שמרווח איננו, ונדמה לי שיש להותירו לשעת דחק מיוחדת,⁷³ בפרט שייתכן שההרגשה בטבילה מעין זו היא של העָרְמָה, ולרוב הטובלות הפתרון ייראה דחוק והן לא תרצינה להסתפק בו.

טבילה באמבט המשיק למקווה

שכלול אפשרי של השיטה שהוצעה לעיל הוא ביצירת גומה מיוחדת בגודל מתאים ובעומק שאינו מקשה על כניסת האישה אליה. גומה זו תחובר למקווה באמצעות מדרון, והמים הנקווים בגומה יוכשרו באמצעות החיבור של המים שבמדרון. ייתכן שיש גם דרך למזער את שינויי המבנה והשיפוצים הנדרשים. מן העיון הקודם מתברר שישנם מצבים שבהם גם מקווה הקטן מארבעים סאה יכול להיחשב כשר לטבילה, ובלבד שהוא מחובר למקווה של ארבעים סאה

(לעיל הערה 46), יש לחשוש לגוד אסיק באיסורי דאורייתא, וכיוון שבמים שאובים יש שיטות שאיסורם בדאורייתא, עדיף למצוא דרך שהמים לא ייחשבו שאובים. ניתן גם לשכלל אפשרות זו ולשפוך מים מכלי לתעלה משופעת שתזרים את המים על גופה של הטובלת, היינו "המשכה". אפשרות פשוטה יותר היא להשתמש בכלי נקוב כגודל רימון שאינו נחשב כלי, ולכן המים שבתוכו אינם שאובים. אמנם כלי זה לא יוכל להיות מוזרם בידי אדם, כיוון שמגיע בכוח אדם, שכן לעניין זה אין חשיבות לכך שהשפיכה אינה מתוך כלי. ראו ט"ז, יורה דעה, סימן רא, סעיף קטן מז. לכן צריך יהיה להתקין מתקן פשוט בתקרה של כלי שתכלתו תישפך כשהוא מלא. הוא יתמלא באמצעות תעלה שתוביל אליו מים בסמוך לתקרה, כך שיהיה מחובר לקרקע. את הכלי הזה יש לנקוב כך שלא ייחשב כלי. נדמה שלפתרון כזה יסכים גם ר' חיים מצאנז. ראו סוף דבריו בשו"ת שהובא לעיל, בהערה 59. אמנם יש להזהר שהמים לא יכאיבו בנופלים, ולכן צריך לתכנן באופן כזה שתהיה הנמכה בתקרה, או שתהיה כעין תעלה שתורד עד לגובה שמעל לסף המקווה.

72 בעיה זו ניתנת לפתרון, בדוחק, על ידי הרטבת המקום במי המקווה, מתוך וידוא שהמים עוברים תחתיה גם כן.

73 בסופו של דבר ההצעה הזאת לא בהכרח עדיפה על טבילה באמבט שמולא בדרכים המכשירות אותו לשיטות מסוימות. היתרון שלו בקרבה למקווה כשר, מה שימנע מנשים אחרות להסיק אפשרות של טבילה שאינה במקווה כלל.

בדרך שמכשירה אותו. הדרך הטובה ביותר היא השקה, קרי חיבור באמצעות נקב בקוטר של "כשפופרת הנוד". במקרה שישנה השקה, גם אם הטבילה עצמה מתרחשת בגומה קטנה יותר, היא נחשבת טבילה במקווה של ארבעים סאה. ואולם, כפי שציינו לעיל, מי המקווה צריכים לכסות את כל גופה של הטובלת, ויש להקפיד על טבילה בדרך גדילתה. על עניין התנוחה אפשר להתגבר. הרמ"א כותב שכאשר אין מקווה מסודר שניתן לטבול בו בדרך זו -

אפילו צריכה להשתטח על פניה מחמת שאין המים עמוקים, אם מתכסה גופה בדרך זה בפעם אחת, טובלת שם.⁷⁴

קביעת הרמ"א מתבססת על תשובת הרשב"א. בתשובתו הרשב"א מכריע שאין הכרח שהמקווה שטובלים בו יהיה דווקא אמה על אמה ברום של שלוש אמות. ניתן לטבול גם במקווה שגודלו אמה על שלוש אמות ברום של אמה, היינו שמידות המקווה אינן תואמות את מידותיו של אדם עומד אלא של אדם שוכב.⁷⁵ שיטה זו גם מקובלת כשיטה המהודרת לכתחילה בחסידות חב"ד.⁷⁶

ניתן אפוא לבנות גומה על פי המידות המינימליות הללו, שגופה של אישה נכנס בהן בשכיבה. לצורך זה אפשר להשתמש באמבט גדול שאורכו מטר וחצי לכל עומקו, וכל עוד יש השקה למקווה אין חשיבות מהו גודלו ובלבד שהאישה תוכל לטבול בו. כיוון שלנשים עם מוגבלות בגפיים התחתונות נוח יותר, בדרך כלל, להיכנס לאמבט שאינו עמוק, אפשר לחקוק בצמוד למקווה אמבט כזה. כמעט בכל המקוואות יש מקום לחקיקה כזאת, והדבר אינו כרוך בעלות גבוהה וגם לא בשיפוץ ממושך. היתרון בפתרון זה הוא שאין צורך לשבש סדרי בראשית.

74 רמ"א, יורה דעה רא, סו.

75 שו"ת הרשב"א א, תתיח.

76 שולחן ערוך הרב, יורה דעה, הלכות נדה, דיני תקוני המקווה ועשייתה:

ולפי שקשה הדבר מאד להטיל מים חמין הרבה כל כך למקוה לכן ההכרח הוא שתטבול במתיחת גופה לארכה תחת המים כעין דג לאורך התיבה דהיינו שתדחוק רגליה בדופן הקצר של התיבה סמוך לשוליה ובידיה תאחוז בשליבה הסמוכה לדופן הקצר שכנגדו בשליבה התחתונה דוקא הסמוכה לשולי התיבה בכדי שלא יהיה שיעור צף על פני המים אפילו משהו ח"ו.

רצוי להקפיד שהמים באמבט לא יהיה גבוהים או נמוכים מגובה המים במקווה שאליו משיקים את האמבט, כדי שלא להיכנס לדיון של פסול מדין זוחלים. לכן האמבט צריך להיות מעט נמוך, כך ששפתו העליונה תהיה בגובה שפת המקווה. הכניסה לאמבט כזה אינה פשוטה, אך עדיפה בהרבה מירידה במדרגות. אפשר כמובן לסדר דופן ירידה משופע שידיית בצדו. אותו פתרון בדיוק ניתן להיעשות לא בצמוד למקווה אלא בתוך בור הטבילה עצמו אם יהיה בתוך המקווה מדף רחב מספיק שאפשר לטבול עליו.⁷⁷

סייג: בעיית טבילה בכלים

במקרה הראשון של אמבט הסמוך ומושק למקווה יש להקפיד שהטבילה לא תהיה בכלי, שכן טבילה בכלי פסולה מן התורה. וכך נאמר במדרש ההלכה:

אי בור, יכול אפילו בור שבספינה יהיה טהור? תלמוד לומר
"מעייין". מה מעייין שעיקרו בקרקע, אף מקוה שעיקרו בקרקע.⁷⁸

לדעת התוספות הסיבה שבגללה אסרו חכמים טבילה במים שאובים היא משום גזרה שמא יטבול בכלי. עוד עולה מדברי התוספות שאיסור הטבילה בכלים הוא עצמו ודאי מן התורה, והוא האיסור העיקרי.⁷⁹ ערוך השולחן מסביר את האיסור אחרת, אך גם לדבריו מדובר באיסור מן התורה. לדבריו הסיבה היא משום הלימוד בדרך של גזרה שווה ממעיין – כשם שמעיין הוא בקרקע, גם מקווה הוא בקרקע ולא בכלים. לכן, אם רוצים להתקין בתוך המקווה אמבט שיגיע לשפת המקווה ועומקו יהיה כשל אמבט רגיל ואליו תרדנה נשים עם מוגבלות, יש לדון כיצד עושים זאת.

המשנה במסכת מקוואות קובעת שניתן לטבול בכלי אם חובר בסיד למקווה, כלומר לאחר שביטל את הכלי והפך אותו לחלק מן הקרקע.

77 מתוך זהירות מלהיכנס לגדרי גזרת מרחצאות, כפי שיובהר כאן.

78 ספרא, שמיני, פרשה ט, א. וראו מרדכי, הלכות מקוואות (שבועות) רמז, תשמה.

79 תוספות, בבא בתרא סו, ע"ב.

השוקת שבסלע אין ממלאין ממנה ואין מקדשין בה [...] היתה כלי וחברה בסיד ממלאין בה ומקדשין בה ומזין ממנה [...] ניקבה מלמטה או מן הצד ואינה יכולה לקבל מים כל שהם כשירה וכמה יהיה בנקב כשפופרת הנוד.⁸⁰

על דין זה המשנה מוסיפה אפשרות לניקוב הכלי – מלמטה או מהצד. הנקב צריך להיות כשפופרת הנוד, ובכך הוא יוצא מ"תורת כלי". אמנם בתשובות הרא"ש מובא שכוונת המשנה היא לכך שהמים שבכלי לא ייחשבו שאובים ולא יפסלו את המקווה, אבל עדיין אין לטבול בתוך הכלי.⁸¹ אך גם הרא"ש עצמו בפסקיו מתיר טבילה בתוך הכלי במקרה של נקב כלשהו, שכן יצא מתורת כלי מרגע שניקב ואינו ראוי לשימוש ככלי. הרמב"ם פוסק שישנם שני תנאים להכשרת הטבילה בכלי: האחד הוא פסילתו מהיות כלי באמצעות נקב, והשני הוא קביעתו בקרקע.⁸² תנאי זה גוזר הרמב"ם מן התוספתא: "פקקו בסיד ובבנין".⁸³ לעניין גודל הנקב, הרמב"ם סבור שעליו להיות בשיעור נקב שמטהר את הכלי. כלומר, נקב בגודל כזה שלענייני הלכות טומאה וטהרה מפיקע את הכלי מהגדרתו ככלי. שיעור נקב זה משתנה על פי החומר שממנו עשוי הכלי – כלי חרס יוצא מידי טומאתו בנקב כזית, שהוא קטן ביותר; ואילו כלי עץ יוצא מידי טהרתו בנקב בגודל של "מוציא רימון", שהוא גדול מכשפופרת הנוד; ובכלי אבנים, שאין בהם דין של קבלת טומאה, ניתן לסמוך על נקב כשפופרת הנוד. שולחן ערוך פסק כרמב"ם, ולכן ניתן להכשיר טבילה בכלי בהתקיים שני התנאים שזכרו.⁸⁴ בתנאים הללו אפילו אמבטיה ביתית רגילה עומדת, כיוון שהיא נקובה כשפופרת הנוד במקום יציאת המים והיא מחוברת לגמרי למבנה.⁸⁵ ובלבד שגודלה עומד בסטנדרטים המינימליים המאפשרים רחיצת כל גופה.

80 משנה, מקוואות ד, ה.

81 כך הובא בש"ך, יורה דעה, רא, טז.

82 רמב"ם, מקוואות ו, ד. וראו דברי הראב"ד, שחולק.

83 תוספתא, מקוואות ד, ז.

84 שולחן ערוך, יורה דעה, סימן רא, ז. ראו פתחי תשובה, סעיף קטן כו, שם.

85 נקב בתחתית הוא יתרון לכל הפוסקים.

לסיכום: פתרון קל יותר מן הפתרון של עירוי מים על שפת המקווה הוא הפתרון של חיבור אמבט קטן בצד המקווה בגודל שנוח יותר לכניסת הטובלת עם המוגבלת ואינו מְסַכְנָה, כך שבין האמבט למקווה יש חיבור והשקה המכשירים אותו, ובלבד שהאמבט מחובר לקרקע. החיסרון בפתרון זה הוא הצורך בשיפוץ, אף שהוא קל יחסית.

בשולי הדברים: טבילה בחלוק

ישנו קושי נוסף בטבילה שאינו קשור בשאלת הנגישות אך נוגע לרוב הנשים עם מוגבלות: הטבילה ללא בגדים. קושי זה מתעצם לנוכח הצורך של הטובלת בסיוע של אישה אחרת בירידה למקווה ובטבילה עצמה, אך הוא נכון בכל טבילה שהיא כשמדובר בנשים שסובלות מעיוות גופני מולד או בעקבות ניתוח לכריתת איבר וכדומה. ההיחשפות, כשהיא נעשית בתוך התהליך שבו שותפות לעתים גם מלווה ובלנית, עשויה להיות טראומתית לטובלות הללו.⁸⁶ לפיכך השאלה היא אם אפשר להתיר טבילה בחלוק לנשים שחפצות בכך. מעניינת בהקשר זה הסוגיה שנידונה במסכת שבת:

מעשה באדם אחד שנשא גידמת ולא הכיר בה עד יום מותה, אמר רב בוא וראה כמה צנועה אישה זו שלא הכיר בה בעלה. אמר לו רבי חייא – זו דרכה בכך. אלא, כמה צנוע אדם זה שלא הכיר באשתו.⁸⁷

רב מתפעל מכך שמומה של האישה לא ניכר לעין ומסיק מכך על צניעותה. ואולם ר' חייא מוחה ואומר שדרכה בכך, ולכן יש להתפעל מן הבעל דווקא, שלא הכיר במוגבלותה. רש"י במקום מבאר שדרכה בכך ככל אישה שמכסה את

86 את ההרגשה של הצורך בשמירה על הכבוד אנו פוגשים פעמים רבות אצל מבוגרים שזקוקים לסיוע אך "נכשלים" שוב ושוב בכבינות של המוסד לביטוח לאומי, מפני שכאשר באים לבחון את עצמאותם הם יעשו כל מאמץ להוכיח שהם אינם זקוקים לעזרה כלל.

87 שבת נג, ע"ב.

עצמה, אבל כל שכן זו "שהיתה צריכה לכך".⁸⁸ הדגשתו של רש"י מלמדת על הרגישות לכך שהצניעות חשובה לנשים עם מוגבלות יותר מלכל אישה אחרת. בתלמוד מתואר מקרה של אישה שנפלה לנהר ולמעשה "נטבלה" בו ללא כוונה מוקדמת, והדיון הוא בשאלה אם אישה שטבלה ללא מודעות וכוונה עלתה לה טבילה:

נדה שנאנסה וטבלה – אמר רב יהודה אמר רב: טהורה לבייתה ואסורה לאכול בתרומה.⁸⁹

רב פפא מציע שהסוגיה מתייחסת, למשל, למקרה של אישה שנפלה מן הגשר אל הנהר שתחתיו. משמע, מדובר באישה לבושה, ואפשר להסיק מן הדיון שהטבילה בבגדים אינה מעלה או מורידה לעניין הטהרה לבעלה. בהמשך הסוגיה מתברר שהשאלה שמטרידה את רב ושבגללה הוא פוסל את האישה מלאכול בתרומה היא שאלת הכוונה. כלומר, לדעת רב אישה שלא התכוונה לטבול אינה טהורה לענייני טומאה וטהרה. על שיטתו של רב חולק ר' יוחנן וסובר שגם טהרת נידה לבעלה מצריכה טבילה בכוונה תחילה, וטבילה באונס אינה מועילה. אמנם גם ר' יוחנן אינו חולק מן הסיבה שהאישה טבלה בבגדיה, אך ייתכן שאי-אפשר להסיק מן הסוגיה שגם מלכתחילה אישה טובלת בבגדיה. אולי משום כך על פי הרמב"ם טבילה בבגדים מועילה רק בדיעבד. וכך הוא כותב:

כל הטובל צריך שיטבול כל גופו כשהוא ערום בבת אחת ואם היה בעל שיער יטביל כל שיער ראשו והרי הוא כגופו דין תורה, וכל הטמאין שטבלו בבגדיהן עלתה להן טבילה מפני שהמים באין בהן אינן חוצצין, וכן הנדה שטבלה בבגדיה מותרת לבעלה.⁹⁰

88 רש"י, שם, ד"ה "שדרכה בכך".

89 חולין לא, ע"א.

90 רמב"ם, מקוואות א, ז.

וכן בשולחן ערוך נפסק שטבילה בבגדים בדיעבד מועילה.⁹¹ הש"ך מוסיף כי דין זה שבדיעבד הטבילה עולה אפילו בבגדים הוא רק כאשר מדובר בבגדים רפויים.⁹² אך הרא"ש כותב שנידה יכולה לטבול בבגדיה לכתחילה, ונימוקו עמו – שהמים נכנסים תחת הבגדים ואין שום בעיה של חציצה, ולכן אין סיבה לאסור זאת.⁹³

ר' משה פיינשטיין מנסה ליישב בין שתי השיטות – זו הגורסת שטבילה בבגדים אסורה מלכתחילה וכשרה בדיעבד, וזו הגורסת שהטבילה בבגדים מותרת לגמרי. הוא מציע שההבדל ביניהן הוא אם מקובל שנשים הולכות בבגדים רפויים או הדוקים. במקום שבו נשים רגילות ללכת בבגדים רפויים לא גזרו "אטו" בגדים צמודים (לא גזרו שלא תבוא לטבול בבגדים צמודים). כלומר, התירו טבילה בבגדים, כי אין לחשוש שתטבול בבגדים הדוקים שאינם מאפשרים חדירת מים. אלא שגם במקום שנשים לובשות בגדים צמודים, רוב הבגדים אינם הדוקים עד כדי כך שהמים אינם חודרים בעדם.⁹⁴

העולה מן הדיון ההלכתי הזה הוא שכל השיטות מניחות שתיתכן בעיית חציצה בטבילה בבגדים. ואולם ערוך השולחן מפרוץ את ההנחה הזאת מיסודה, ולדבריו אין כל חשש כזה. לטענתו, גם הגמרא לא הניחה שיש בעיית חציצה בבגדים:

האמנם עיקר דין זה תמוה ומה עניין זה לחציצה ובגמרא לא אמרו זה רק לעניין שלא תצא בהן בשבת דדילמא [שמא] תצריך לטבול והיא מקפדת להסירם מפני הטינוף ואתיא לאתויינהו [ותבוא לטלטלו] ד' אמות ברשות הרבים.⁹⁵

91 שולחן ערוך, יורה דעה, סימן קצח, מו.

92 ש"ך, יורה דעה, סימן קצח, סעיף קטן נו. לדבריו של הש"ך, זוהי גם שיטת הרמב"ן.

93 רא"ש, מסכת נדה, הלכות מקוואות, סימן כח.

94 שו"ת אגרות משה, אורח חיים, חלק א, סימן נד.

95 ערוך השולחן, יורה דעה, סימן קצח, יח. וכן כתב המאירי: "וחציצה אין כאן שבבגדים רחבים אנו עסוקים והמים נכנסין תחתיהם בריוח". ראו בית הבחירה למאירי, ביצה יח, ע"א, ד"ה "נדה".

לדעת ערוך השולחן יש לכלל היותר חשש של איסור הוצאה מרשות לרשות בשבת, שתקרה בעת ניעור הבגדים. אבל עצם הטבילה בבגדים אינה בעייתית. לדבריו, ייתכן שהחשש מחציצה עולה רק כשהבגדים מטונפים ונדבקים אל הגוף. לחלופין אפשר שיש חשש שמתוך זהירות והקפדה על הבגדים שלא תטבול כראוי. ואכן במקום אחר בתלמוד נאמר במפורש שכאשר יש צורך ודחק, מותר לכתחילה לטבול בבגדים:

דאמר רב חייא בר אשי אמר רב: נדה שאין לה בגדים – מערמת וטובלת בבגדיה.⁹⁶

המקרה הוא של אישה שבגדיה טמאים, ולאחר שתעלה מן הטבילה לא יהיו לה בגדים טהורים מן המוכן. כיוון שהטבילה היא ביום טוב, אסור להטביל את הבגדים, שכן יש בכך משום תיקון האסור ביום טוב.⁹⁷ לאישה כזאת מותר להערים ולטבול בבגדיה. כך, כשהיא תעלה מן הטבילה ייטהרו גם הבגדים שעליה והיא תוכל לאכול תרומה.

הראב"ן מסיק משילוב הסוגיות שנידה יכולה לטבול בבגדיה אם יש צורך או אונס כלשהו. הוא מסיק מכך על מצב שבו טבילה ללא בגדים תגרום לחוסר צניעות, שגם זה מצב של אונס, שבו אין לאישה בררה אלא לטבול בבגדיה. הוא מציע כי לכל השיטות ניתן לכתחילה לטבול בכגד רחב או בחלוק:

אלמא [לפיכך] נידה טובלת בבגדיה על ידי דוחק כי הכא [כמו כאן] דנפלה או אין לה בגדים, הכא נמי [גם כאן] מפני דוחק בני אדם שעומדין שם על הטבילה אם טבלה בבגדיה טבלה. ודוקא אשה בבגדים שהן רחבים שכך היה מנהג נשים שלהן [...] ומיהו בין איש ובין אשה בסדין שרי משום צניעות דהא עיילי מיא ביה [שהרי המים נכנסים בתוכו].⁹⁸

96 ביצה יח, ע"א.

97 ערוך השולחן, יורה דעה, סימן קצח, טז, כתב ש"מחזי [נראה] כמתקן כלי".

98 ראב"ן, נדה, סימן שכז.

הרב עובדיה יוסף הולך גם הוא בדרך שבה צעד הראב"ן ופוסק כך לעניין אחר – טבילת נשים לגיור. כשנשים טובלות לפני בית דין, יש דוחק להתיר להן לטבול בבגדים.⁹⁹ במקרה זה סבור הרב עובדיה שיש לסמוך על הרמב"ם, ולדבריו – במקום שיש דחק גם הרמב"ם מורה שמותר לטבול בבגדים לכתחילה:

וצריך לומר שאף הרמב"ם מורה כשיש דוחק מותר אף לכתחילה,
כדאשכחן גבי נידה (כמו בדין נידה) שאין לה בגדים להחליף.¹⁰⁰

האנלוגיה לדיון שלנו היא פשוטה ואינה צריכה ראייה. יש כאן היתר מרווח שאישה עם מוגבלות שחשיפת גופה פוגעת בכבודה, אפשר גם לכתחילה שתטבול בבגדים; שכן גם אם לא נלך בשיטת הרא"ש וסיעתו – שלכתחילה אין חציצה בבגדים – אין ספק שיש כאן דחק. וכבר ראינו שבמקרי דחק הטבילה בבגדים מותרת אף לכתחילה ושיש לכך עוגן בדברי הגמרא עצמם. אפשר שגם כאן מומלץ שלא לטבול בבגדים ממש אלא בחלוק מיוחד, כמו זה שלובשות המתגיירות בטובלן. וכמו שכותב הרב עובדיה:

הכא [כאן] שפושטת כל בגדיה, ומניחה רק החלוק שמוכיחה בזה,
שיודעת דין חציצה, לא חיישינן בה [אין חוששים].

כלומר, הטבילה בחלוק פותרת את החשש מחציצה וגם תורמת למודעותה של הטובלת לכך שיש חשיבות שלא תהיה חציצה בינה לבין המקווה. בשולי הדברים יוער כי הדיון כאן היה בשאלה זו של בושה והצורך בכיסוי כנשים עם מוגבלות. הדגש היה על כך שהעיוות הגופני מספק לטובלת עילה להסתיר את גופה בשעת הטבילה. ואולם, כפי שנאמר במבוא, שיקולי כבוד האדם וצנעת הפרט אינם נחלתה של קבוצה זו או אחרת, כשם ששאלות הנגישות

99 וראו מאמרי: מיכל טיקוצ'ינסקי, "והאישה מטבלת את האישה, טבילת אישה לגרות בפני בית דין", אקדמות כא (תשס"ח), עמ' 65-82. בעמ' 79 (שם) הדגשתי שהטבילה בחלוק היא בדיעבד. או בפשטות – שההלכה מתהפכת מדיעבד ל"לכתחילה" על פי הנסיבות המשתנות בכל מקרה ומקרה.

100 שו"ת יביע אומר, חלק א, יורה דעה, יט.

נכונות ונוכחות גם בעניין נשים שאין להן מוגבלות פיזית. בימים אלו, שעה שסביב נערכים כנסים בנושא המקוואות וישנה התעוררות לשיפור חויית הטבילה ובקשה לאפשר את האינטימיות המתבקשת ממשמעותה, נוכחותה המטרדית של הבלנית המטבילה במקווה עלתה למודעות הציבור. מה שמתחדד מצירוף הדברים הוא שבשונה של אישה עם מוגבלות אינה שונה בהרבה מבשונה של כל אישה שמתבקשת להימצא במצב של חשיפה מול עיניה של המטבילה. האישה עם המוגבלות אינה אלא "מקרה קצה" של כלל המקרים. משנסללה הדרך להכיל את חוסר הנוחות של האישה כחלק מן השיקול ההלכתי, אין היא שמורה לאנשים עם מוגבלות בלבד.

מסקנות

- א. יש להכיר בשיקולים של כבוד האישה הטובלת ובצורך בהנגשת המקווה כחלק מן השיקולים שליוו את בניית המקוואות מראשיתם. מקווה מהודר אינו בהכרח זה שמקיים בו את כל החומרות, אלא דווקא זה שמאפשר טבילה.
- ב. נברקה האפשרות לטבילה בישיבה על שפת המקווה מתוך עירוי מים על הטובלת. אפשרות זו נראית דחוקה מבחינה הלכתית. היא מעוררת חששות למיניהם: אם אומרים "גור אסיק", מה עושים עם פסול "זוחלים", ואם החיבור למקווה נחשב הלכה למעשה חיבור תקף. מלבד זה נקודת המוצא שלנו הייתה שפתרון זה הוא חריג ויוצא דופן גם לטובלת, שתחוש בהבדל הממשי שבין טבילה רגילה לטבילה מסוג זה. קשיים נוספים עולים בעניין תפעול הפתרון. לפיכך מסקנתנו בעניין זה היא שאי-אפשר להציע דרך זו כפתרון לרכים, ואם תתעורר דרישה בעתיד יהיה צריך לדון כיצד, אם בכלל, ניתן להשמישו.
- ג. האפשרות המעשית ביותר היא להקים מקוואות נגישים וקטנים יותר בצד המקוואות הקיימים – אמבט קטן ונגיש יותר, משיק למקווה. טכנית מדובר בפתרון קל ולא יקר כלל. הוא גם אינו מעורר קושי הלכתי שהתרתו היא ברמת כשרות גבוהה. על כן זוהי הצעתי המעשית.
- ד. דיון נוסף הוא שאלת הטבילה ללא בגדים. התרנו לאישה לטבול בחלוק רחב. העלינו גם את השאלה אם לא ראוי להנהיג אפשרות זו גם בקרב נשים

שאינן להן קושי מוצהר ומוכח, בפרט לנוכח הדיון הציבורי בשאלת נחיצות נוכחותה של הבלנית במקווה ובטבילה.

ה. ראינו חשיבות גדולה בהצבת הבעיה הצדדית של נשים כמו השואלת על הרצף של הבעייתיות בטבילת נשים בכלל – הן מצד ההכרח בנגישות מקוואות, הנכון לכל אישה, הן מצד צניעותה של הטובלת. מקרי השוליים הם תמיד הקצנה של היבט המתקיים גם במקרים הרגילים. תובנה זו מסייעת לגזור, מצד אחד, פסק שהוא אפשרי לכולן ואינו נראה חריג, ומן הצד השני להבין לעומק תופעות חברתיות כלליות מתוך המקרה הפרטי.

סיכום

עיקר חשיבותו של מאמר זה בעצם הצפת הקשיים העומדים בדרכם של אנשים עם מוגבלות בכואם להיטהר במקוואות הסטנדרטיים. קשייהם רובצים על כתפינו כחברה, ושומה עלינו לפעול ללא לאות למען סיפוק צורכיהם, בגוף ובנפש. סוגיית הטבילה שעלתה כאן היא מהרגישות והעדינות יותר. יהי רצון שהטיפול בשאלה זו יתפתח עד למציאת הפתרונות הנכונים, הלכתית וטכנית. חשוב שיהיו אלה פתרונות שיש בהם משום איזון והתחשבות בשאלות אתיות. מצד אחד, שאלת הנטל הכלכלי המושת על כתפי הציבור. כאן יש לשקול היטב את גודל המעמסה בתוך התקציב הכללי. מצד שני עולות כאן שאלות מגוונות הנוגעות לזכויות הפרט הבסיסיות ביותר, כדוגמת הזכות לכבוד. המחויבות המעשית שלנו לשקול בפלס את הערכים השונים ולאזן ביניהם תעניק לנו את הזכות לזקוף קומתנו כחברה בריאה ומתוקנת. במעשים אלה אנו מצטרפים ומשלימים את מעשיו של הקב"ה ה"מטהר את ישראל".¹⁰¹

